

İki Dil, İki Halk, Tek Coğrafya: Luvi-Arami İlişkileri (MÖ 1050-750)

Kürşat Bardakcı

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, Türkiye

kbrdkci@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7893-4434>

Received: 28 March 2020, Accepted: 23 April 2020, Online: 24 April 2020

Özet

Luvi halkı, MÖ 2. binyılda, Hitit idari yapısı içerisinde, özellikle Orta-Güney Anadolu'da yaşamış bir halktır. Kendilerine özgü dilleri ve inanç sistemleri vardır. Bu halk, Hitit İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından, Tabal, Que ve Que'nin batısındaki dağlık bölgede yer alan Hilakku başta olmak üzere, Geç Hitit beylikleri içerisinde varlıklarını sürdürmüştür. Söz konusu dönemde Aramiler de Arabistan çöllerinden kuzeye doğru akınlar gerçekleştirmişler ve Kayseri içlerine kadar sızmışlardır. Arami grupları bölgeye geldiklerinde Luvi halkı ile karşılaşmıştır. Kuzey Suriye'de örgütlenen Aramiler, birbirinden kopuk bazı beylikler kurmuştur. Bu beyliklerin krallarının bazıları Luvice adlar taşıırken bazıları da Aramice adlar taşımaktadır. Bu krallardan birisi Luvili bir isme sahip Kilamuwa'dır ve ülkesinde *Mškbm* ve *B'rrm* olmak üzere iki topluluğun yaşadığını bildirmektedir. *B'rrm*'in Aramiler, *Mškbm*'in ise Luviler olduğu düşünülmektedir. Luviler ile Aramilerin ilişki içerisinde olması, Hiyeroglif Luvice yazıtların Halep ve Hama çevresine kadar yayılmasına; Aramicenin de Luvi halkının yaşadığı topraklardan Batı dünyasına açılmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda Pattina/Unqi beyliği örneğinde görüldüğü üzere bazı beyliklerin isimleri hem Luvice hem Aramice olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte inanç sistemi kapsamında da bir etkileşim söz konusudur. Öyle ki Tabal'de bulunan Hiyeroglif Luvice yazıtlarda, Arami kültü olan Ay tanrısına atıfta bulunulur.

Bu çalışmamızın amacı da Luviler ile Aramiler arasındaki söz konusu ilişkileri irdelemektir. Bu kapsamda, neşredilmiş hiyeroglif ve çiviyazılı metinler, Aramice yazıtlar, arkeolojik veriler, konunun uzmanı bilim insanlarının görüşlerinden yararlanılmıştır. Çiviyazılı metinler, Luviler ve Aramiler hakkında detaylı bilgi sahibi olmamıza olanak sağlarken; Hiyeroglif Luvice metinler, Aramice yazıtlar ve arkeolojik veriler iki halk arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmamıza yardımcı olmaktadır. Bu yazıtları neşreden ve arkeolojik bulguları ortaya çıkaran konunun uzmanı bilim insanlarının görüşleri de çalışmamız açısından oldukça değerlidir.

Anahtar Kelimeler: Geç Hititler, Luviler, Aramiler, Tabal, Que, Sam'al

Two Languages, Two Peoples, One Geography: Luwian-Aramean Relationships (1050-750 BC)

Abstract

The Luwian people within Hittite administrative structure, in second millennium B.C. especially in Central-South Anatolia is a people who lived. They have their own languages and belief systems. Following the collapse of the Hittite Empire, in Tabal, Que and Hilakku, continued their existence within the Neo-Hittite Principalities. During this period the Arameans carried out raids from the Arabian deserts to the north and infiltrated into Kayseri. When the Arameans came to the region, they met the Luwian people. The Arameans, organized in northern Syria, established some detached principalities. Some of the kings of these principalities have names of Luwian, some of them have Aramaic names. One of these kings is Kilamuwa' with the name of Luwian and reports that there are two communities, *Mškbm* and *B'rrm*. *B'rrm* is thought to be Arameans and *Mškbm* is Luwian. As a result of the relationships between the Luwians and the Arameans, Hieroglyphic Luwian the spread to Aleppo and Hama; the Aramaic led to the opening from the Luwian regions to the Western world. At the same time, as seen in the Pattina /Unqi principality, the names of some principalities were called both Luwian and Aramaic. There is also an interaction within the belief system. So much so that the Hieroglyphic Luwian inscriptions in Tabal refer to the moon god Aramean.

In this study, these relations between Luwians and Arameans will be examined. Hieroglyphic and cuneiform texts, Aramaic inscriptions, archaeological data and from the views of scientists who are experts in the subject on this subject were used. While it allows us to have detailed information about cuneiform texts Luwians and Arameans; Hieroglyphic Luwian texts, Aramaic inscriptions and archaeological data help us reveal the relations between the two peoples. The opinions of the scientists who are experts in the subject that publish these inscriptions and reveal the archaeological findings are also very valuable for our study.

Keywords: Neo Hittites, Luwians, Arameans, Tabal, Que, Sam'al

Giriş

Eskiçağ tarihinde kendilerine özgü dilleriyle ön plana çıkan iki halk: Luviler ve Aramiler. MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren izlerine rastlanan Hint-Avrupa kökenli Luviler, Anadolu hiyeroglif yazısının mucididirler (Melchert, 2008, 31). Hitit İmparatorluğu'ndan (yaklaşık MÖ 1400-1200) itibaren hem hiyeroglif yazınının hem de çiviyazısının kullanıldığı mühürler ve yazıtlar ortaya çıkarılmışken, Geç Hitit beylikleri dönemine ait kitabelerin neredeyse tamamı Hiyeroglif Luvice yazılmıştır. Bu yazıtlar MÖ 10. yüzyıldan MÖ 8. yüzyıla kadar olan döneme aittir (Friedrich, 2000, 113).

Sami kökenli Aramilerin ise tarih sahnesine ne zaman çıktıkları kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ. 2. binyılın sonlarında tüm Mezopotamya'da etkin konuma gelmişlerdir (Memiş, 1999,

69). Arami dili de Mezopotamya dil tarihinde yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Öyle ki Aramiler, hece yazısını değil, Fenikeliler tarafından icat edilen ve bugünkü alfabe yazısından tek farkı, sesli harf karakterlerinin olmadığı yazıyı kullanmışlardır. Ayrıca Aramiler, yazılarını kil tabletlere değil -birkaç istisna dışında- papirüs ve parşömene yazmışlardır. Söz konusu özellikler, Aramicenin kısa bir sürede Akadcanın yerini almasını sağlamış ve Mezopotamya'nın ortak dili Aramice olmuştur (Hrouda, 2016, 94-95).

Sözü edilen bu iki halk, MÖ 2. binyılın sonlarında meydana gelen göç hareketleri sonucunda Anadolu'nun belli bir bölümünde karşılaşmıştır. Konumuzun amacı, bu karşılaşma sonucunda iki halkın birbirleriyle olan ilişkilerini; dilbilimsel, siyasi ve kültürel yönden ortaya çıkarmaktır. Bu çalışmamızla, Aramilerin bölgeye nasıl sızdıklarından, Luvice adlar taşıyan Arami krallarına; Hiyeroglif Luvice ve Aramicenin yayılım alanlarından, iki halk arasındaki inanç etkileşimlerine kadar birçok konuda bilgi sahibi olunacaktır.

Genel Hatlarıyla Luvilerin ve Aramilerin Siyasi Tarihi

Luvi halkı, MÖ 3. binyılın sonları ve MÖ 2. binyılın başlarında, akrabaları Hitit ve Pala halkı ile birlikte Anadolu'ya gelmiş olan bir halktır. Hint-Avrupalı bu halkların nereden ve neden geldikleri sorularının cevabı gizemini korumaktadır. Ancak kesin olarak bilinen şudur ki: merkezi Hattuša olmak üzere İç Anadolu'nun kuzeyi Hititlerin yurduyken, onların güney ve güneybatısı/batısı akrabaları Luvilerin yurduydu (Collins, 2008, 31; Melchert, 2008, 31; Macqueen, 2015, 26). Kabaca tarif edilirse Luviler, Anadolu'ya ilk geldiklerinde günümüz Konya-Alanya-Adana üçgeninde yer alan bölgeye yerleşmişlerdir.

Hitit başkenti Hattuša'da ortaya çıkarılan çiviyazılı metinler, çoğu taşa oyulmuş Hiyeroglif Luvice yazıtlar ve Hitit yasalarındaki birçok hüküm MÖ 2. binyıl ortalarında Anadolu'da Luviya adında (*KUR*^(URU) *Lu-ú-i-ya*) bir ülke olduğu konusunda bilgi vermektedir (Hawkins, 2018, 29-35). Bu duruma örnek bir yasa maddesinde (§21):

“Eğer bir kimse Luviya ülkesinden Luvili bir köleyi kaçırırsa ve Hatti ülkesine götürürse (daha sonra) kölenin beyi onu tanırsa (sahibi) kendi kölesini alır ve suçlu bir tazminat ödemez.” ifadeleri geçmektedir (Hoffner, 1997, 31).

Luviya ülkesinin, Luvicenin konuşulduğu bölgeye işaret eden etno-dilbilimsel bir Eski Hitit

terimi olduğu anlaşılmaktadır. Bu terimin Hatti ülkesi ile beraber kullanılmış olması, Hititlerin dile dayalı bir akrabalığa vurgu yaptıklarını göstermektedir (Hawkins, 2018, 35).

Hitit İmparatorluğu'nun yaklaşık MÖ 1200/1170 yılında "Ege Göçleri/Deniz Kavimleri" ve Kaşka saldırıları sonucu yıkılışının ardından, Orta-Güney Anadolu ve Kuzey Suriye'de, kendilerini Hititlerin ardılı olarak tanımlayan, Geç Hitit beylikleri kurulmuştur. Bu beylikler uzun bir süre Hitit İmparatorluğu'nun doğal mirasçısı olarak Hitit kültürünü yaşatmışlar ve Hiyeroglif Luvice kullanmışlardır. Bu beylikler Yukarı Fırat Vadisi'nden Akdeniz kıyılarına uzanan bölgeye hâkim olmuştur. Asur metinlerinde bu bölgeden "Hatti Ülkesi" olarak söz edilir. Bu ifadeden Geç Hititlerin, Hitit İmparatorluğu'nun bir devamı olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Yazıda, dilde ve siyasi gücün örgütlenişinde de aynı devamlılık görülür. Siyasi açıdan, bazı Geç Hitit beylerinin, Hitit krallarının soyundan geldiklerini iddia etmelerinin temelinde bu neden yatıyor olabilir (Kuhrt, 2017, 38; Van de Mieroop, 2018, 193).

Luviler bu dönemde, Çukurova'da Que beyliği, Que'nin batısında Hilakku ile bugünkü Kayseri ve güneyini içerisine alan Tabal beyliğinde etkin konumdadırlar. Özellikle Tabal ve Hilakku halkının tamamı Luvilerden oluşmaktaydı. Özellikle Tabal, Anadolu ile Mezopotamya arasında önemli bir stratejik konuma sahiptir (Macqueen, 2015, 171).

Bu dönemde Mezopotamya'da egemen güç olan Asur Devleti de söz konusu stratejik öneme sahip bölgelere hâkim olmak ve Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmak için harekete geçmiştir. Ancak Asur Devleti, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışının ardından kolaylıkla ele geçirebileceğini düşündüğü bölgeye sefer hazırlıkları yaparken, ummadığı bir sorunla karşılaşmıştır. Bu sorun, Arami Göçleri'dir (Memiş, 1999, 69).

Büyük ihtimalle MÖ 1200 yılından önce uzun süre çöllerde çoban olarak yaşayan Aramiler, Ege Göçleri'nin ardından devletlerin yıkılması ve kargaşa ortamından yararlanarak Yakındoğu'da pek çok yere yayılmış ve güç kazanmışlardır. Akadca *bit* sözcüğü ve kabilenin atası sayılan kişinin adıyla birlikte "x evine" ait şeklinde tanımlanan gruplara bölünmüşlerdir (Van de Mieroop, 2018, 180).

Tarihte Sami kavminin üçüncü büyük göçünü teşkil eden Arami Göçleri, Ege Göçleri gibi yakıp yıkıcı bir göç hareketi olmaktan ziyade, aralıksız bir sızıntı şeklinde asırlarca devam etmiştir. Özellikle MÖ 11. ve 10. yüzyıllar Arami asrı olarak kabul edilmektedir (Memiş, 1999, 69). Bu dönemde Asur krallarından I. Tiglat-Pileşer (MÖ 1114-1074) krallığı süresince 28 kez Fırat'ı

geçerek Aramileri takip ettiğinden ve yendiğinden bahseder:

“*Ahlamu-Aramilerin peşinde Fırat’ı yılda iki kez toplamda 28 defa geçtim. Amurru ülkesinin Tadmur şehrinden, Suhu ülkesindeki Anat’tan, Babil’deki Rapiku’ya kadar onları yendim. Ganimetlerini (ve) mallarını Asur’a getirdim*” (Albright, 1951, 275; Younger Jr., 2016, 169).

I. Tiglat-Pileşer, Aramileri yendiğinden bahsetse de her yıl sefer yapması tehlikenin tam anlamıyla ortadan kalkmadığını göstermektedir. Nitekim Arami grupları, Babil’den Anadolu’nun güneyine kadar olan bölgede saldırılarına devam ediyor ya da kervan yollarını kesiyordu (Kuhrt, 2017, 18). MÖ 1050 yılına gelindiğinde Asur Devleti, Asur çekirdek bölgesine kadar erimiş; Mezopotamya’nın geniş kesimleri Aramilerin kontrolüne girmiştir (Van de Mieroop, 2018, 162):

“*[...ülkesinde kıtlık baş gösterdiği x yılında], insanlar birbirlerinin etini yediler, [...] [...]... Aramilerin evleri [...] kurtulmak için yola düştüler, [...] Asur’u fethedip ele geçirdiler...*” (Grayson, 2000, 4; Kuhrt, 2017, 18).

Bu asırlar içerisinde Bit-Bahiani kabilesi Habur suyunun kuzeyine; Bit-Zamani kabilesi Diyarbakır civarına; Bit-Adini kabilesi Fırat Nehri’nin büyük kıvrımı içerisinde; Bit-Agusi kabilesi Fırat ile Karasu arasına; Bit-Gabbar kabilesi Gaziantep çevresine; Bit-Brutaş kabilesi de halkı Luvili olan Kayseri ve çevresine sokulmuştur (Memiş, 1999, 69; Kuhrt, 2017, 16).

Aramilerin Geç Hitit Beyliklerine Sızmaları

Ortaya çıkışlarından itibaren hiçbir zaman tek bir siyasal güç ya da ortak bir kültür oluşturamayan Aramiler, Kuzey Suriye’de 11. yüzyıl ile 8. yüzyıl arasında birbirinden kopuk birçok küçük krallık kurmuşlardır (Köroğlu, 2012, 144). Aramiler, Kuzey Suriye’ye geldiklerinde Hiyeroglif Luvice kullanan şehirlerle karşılaşmışlardır. Toros Dağları’nın doğusunda Hiyeroglif Luvice yazıtların keşfedildiği Geç Hitit beylikleri: Melid (günümüz Malatya-Elbistan Ovası), Kummuh (günümüz Adıyaman çevresi), Gurgum (günümüz Kahramanmaraş çevresi), Karkamış, Masuwari (Til-Barsip/günümüz Tell Ahmar), Patina/Unqi (Amik Ovası), Sam’al (Aramicesi: Y’DY/günümüz Zincirli) ve Hama’dır (Younger Jr., 2016, 30). (bkz. Harita 1).

Aramiler, Hiyeroglif Luvice kullanan şehirlerle karşılaştıkları dönemde, Geç Hitit beyliklerinin birbirleriyle olan ilişkileri bölgedeki büyük yol ağı sebebiyle bozulmuştur. Öyle ki Mezopotamya’dan Tabal’a ulaşan büyük yol ağının kontrolü Geç Hitit beyliklerinden Sam’al ve Que’nin arasını açmış;

bu bölgede beylikler arasında düşmanca ilişkiler başlamıştır (Bardakcı, 2018, 45). Nitekim Sam'al kralı Kilamuwa, egemenliği boyunca Que tarafından tehdit edilmiştir. Bunun üzerine Sam'al, Que tehdidine karşı Asur kralı III. Salmanassar'ı (MÖ 859-824) yardıma çağırmıştır. Böylece Asurluların Que kralı Kate'ye karşı ilk seferi (yaklaşık MÖ 839/37) gerçekleşmiştir (Bryce, 2012, 172-173):

“...Danunuların (Adana) kralı bana efendilik tasladı, fakat ben ona karşı Asur kralını kiradladım...” (Donner & Röllig, 1966, 24.7-8; Kuhrt, 2017, 106).

Harita 1. Geç Hitit Beylikleri ve Bölgedeki Arami Kabileleri

Bölgede Que ile Sam'al'ın çekişmeleri ve Asur'un Que'ye karşı seferi Aramilerin işine yaramış; birçok kent Arami yönetimine girmiştir. Fırat'ın batısındaki Karkamış ve Pattina/Unqi, Hitit-Luvi karakterini korusa da Sam'al ve Halep yakınlarındaki Arpad ve Hama birer Arami kentine dönüşmüştür (Köroğlu, 2012, 148). Bu ele geçirilen yerlerde bazı kralların Luvi, bazılarının Arami adları taşıdıkları görülmektedir (Van de Mieroop, 2018, 180; 194). Öyle ki Sam'al kralları Kilamuwa, Panamuwa, Qarli isimleri Luvice; Sha'il, Bar-Sur ve Bar-Rakib gibi diğer kral isimleri Aramice ya da başka bir Sami dilindedir (Lipinski, 1994, 206; Bryce, 2012, 171). Hama ise 10. ve 9. yüzyıllarda

Luvice adlar taşıyan krallar; 8. yüzyılda ise Arami kökenli krallar tarafından yönetilmiştir. Pattina/Unqi örneğinde de olduğu gibi hem Luvice hem de Aramice olarak adlandırılan kentler de bulunmaktadır (Köroğlu, 2012, 148).

Peki söz konusu beyliklerin nüfusu hangi halklardan oluşuyordu? Aramiler, ele geçirdikleri beyliklerde Luvileri sürmüşler miydi? Sam'al ve Hama gibi yerlerde Luviler, Arami yönetimine isyan etmişler miydi? Bu soruların cevabına ışık tutabilecek metin Kilamuwa'ya aittir. Kral Kilamuwa, saltanatı döneminde ülkesinde yer alan iki farklı gruptan bahsetmektedir. Bu gruplar *B'rrm* (*Ba'ririm*) ve *Mškbm* (*Muškabim*)'dir. Söz konusu gruplardan *B'rrm*'in “yarı-göçebe” Aramiler, *Mškbm*'in ise “kısmen şehirleşmiş” Luviler olduğu düşünülmektedir (Bryce, 2012, 169). Bu metinden anlaşıldığına göre iki halk bölgede birlikte yaşamıştır. Ayrıca Kilamuwa, iki halkın birbirine karşı saygılı olmasını istemektedir:

“Ben Kilamuwa, Hayya'nın oğlu babamın tahtına oturdum. Eski krallar karşısında Mškbm it gibi titrerdi. Ama ben -kiminin babası, kiminin annesi, kiminin de ağabeyiydim. . . Mškbm toplumunun elinden tuttum, onlar da (bana karşı) öksüzün annesine davranır gibi davrandılar. Benden sonra oğullarımdan herhangi biri benim yerime geçecek. Herhangi biri bu yazıtı zarar verirse, Mškbm, B'rrm'in onurunu kırmasın, B'rrm, Mškbm'in onurunu kırmasın.” (Albright, 1951, 500; Finegan, 1946, 153-154; Kuhrt, 2017, 106).

Hiyeroglif Luvice ve Aramicenin Yayılması

Aramiler ile Luvi halkının beraber yaşamaya başlamaları ve birbirleriyle olan ilişkileri, Hiyeroglif Luvice yazıtların, Suriye'de geniş bir alana yayılmasını sağlamıştır (Hutter, 2011, 242). Nitekim Kuzey Suriye'deki Karkamış'ta diğer Geç Hitit beyliklerine kıyasla bol miktarda Hiyeroglif Luvice yazıt bulunmaktadır (Aro, 2018, 245). Tell Tayinat, Ain Dara ve Halep'te de Luvi varlığı söz konusudur. Tell Tayinat'ta arkeolojik materyal, Ain Dara'da epigrafik kanıtlar kısıtlı olsa da Halep, Hiyeroglif Luvice yazıtlarla doludur (Aro, 2011, 247).

Arami dili de geniş bir bölgede konuşulmaya başlanmıştır. Sami dili olan Aramicenin en eski yazıtları yaklaşık MÖ 8. yüzyıla tarihlenir (Galanti, 2004, 101). Daha önceki sayfalarda bahsettiğimiz üzere, Aramicenin basit formu ve Aramilerin yazılarını çoğunlukla papirüs ve parşömene yazmalarının etkisiyle Aramicenin geniş bir bölgede konuşulması, başta ticari ilişkilerde olmak üzere, farklı toplulukların ortak anlaşma dili konumuna gelmesine sebep olmuştur. Mezopotamya

kültürünün, Grek dünyasına aktarılmasında Aramicenin önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Aramicenin, Grek dünyasına aktarılmasını ise Luvi halkı sağlamıştır (Köroğlu, 2012, 146).

Bütün bunların yanı sıra, Tevrat ve Asur tarihsel kayıtlarından öğrenildiği kadarıyla İsrail krallıkları ile Hitit/Luvi ve Arami beylikleri/krallıkları arasında politik ve askeri temaslar gerçekleşmiştir. Hama, stratejik konumuyla bu temasları sağlayan ve Anadolu geleneklerini Kudüs'e aktaran bir rol oynamıştır (Hutter, 2011, 242-243).

Luviler ile Aramilerin Kaynaşması

Hiyeroglif Luvicenin Suriye'de yayılması ile bu dil, o bölgedeki Luviler ile Aramiler arasında yoğun bir etkileşimin önünü açmıştır (Hutter, 2011, 242). Bu etkileşimi, MÖ 1. binyılın ilk yüzyıllarında Karatepe-Aslantaş'ta (Kadirli/Osmaniye) ortaya çıkarılan Hiyeroglif Luvice-Fenikece iki dilli yazıtı kanıtlamaktadır. Yazıt, Azativata isimli yerel bir yönetici tarafından yazılmış ya da yazdırılmıştır. Bu yazıtta Azativata, Adana'yı surlarla çevirdiğini, topraklarını genişlettiğini, barış ve bolluk getirdiğini iddia etmektedir (Bryce, 2011, 100-101). Bu çift dilli yazıt Que'de Anadolu ve Batı Sami halklarının kaynaştığını göstermektedir (Hutter, 2011, 242):

“Ben Azativatas, Güneş tarafından kutsanmış (?) adam, Tarhunt'un kulu (Fenikece metinde Baal), ... Tarhunt bana Adanawa'ya analık ve babalık yapma görevi verdi, ben Adanawa'ya refah getirdim, bir yandan Adanawa ovasını batıya, diğer yandan doğuya genişlettim, benim zamanımda bütün güzel şeyleri, bolluğu ve tokluğu tattılar ... (KARATEPE 1, 137: Hawkins (2000, 49)).

Luviler ile Aramilerin kaynaştığını gösteren veriler ise öncelikle Karkamış çevresinden gelmektedir. Karkamış'ta bulunan bol miktarda Hiyeroglif Luvice yazıt ve Geç Hitit heykeli ise buradaki Hitit kraliyet kültürünün güçlü ve kalıcı etkisine işaret eden kanıtlardır (Aro, 2018, 245). Karkamış'a çok yakın bir yerde ise Arami alfabesiyle yazılmış kil tabletler keşfedilmiştir. Bu verilere göre bu bölge açık bir şekilde çift dilli ve iki halklıdır (Aro, 2011, 247). Karkamış'ın yaklaşık 20 km. güneyinde yer alan Til-Barsip'te (günümüz Tell Ahmar) Asur çiviyazısı, Hiyeroglif Luvice ve Aramice olmak üzere üç dilli yazıt keşfedilmiştir (Hawkins, 2011, 139). Bu yazıt Til-Barsip'in Geç Hitit şehri mi yoksa Arami şehri mi olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Hatta bu kentte, kenti Asurlular ele geçirmeden hemen önce, iktidarın Luviler de mi yoksa Aramiler de mi olduğu da belirlenememiştir (Aro, 2011, 247).

Sam'al'da (Zincirli) kral Bar-Rakib'in ismini taşıyan bir mühür yüzüğü dışında herhangi bir

Hiyeroglif Luvice yazıt tespit edilememiştir. Burada sanat ve mimariyle ilişkili tüm yazılı kaynaklar, Aramice ve diğer Batı Sami dilinde ve yazısındadır. Bu bölgedeki erken dönem kaya rölyefer Karkamış'taki rölyeferle büyük benzerlik gösterir (Aro, 2011, 247). Sam'al heykel kalıntıları da burada Luvi ve Arami geleneklerinin birbirine karıştığını göstermektedir (Bryce, 2012, 172). Sakçagözü'nde ise herhangi bir yazıt bulunmadığından, buranın Luvi ya da Arami nüfusundan bahsetmek zordur. İkonografik ve stilistik açılardan buradaki anıtlar Yeni Asur modellerinden etkilenmiştir (Aro, 2011, 247).

Görülüyor ki MÖ 1. binyılda, Luvice ve Aramice konuşulan merkezlerin sanat ve mimari tarzlarında belirgin bir stilistik ayırım da yapılamamaktadır (Aro, 2011, 245). Öyle ki Aramiler yerleştikleri kentlerin kültürüne uyum sağladıkları için dilleri dışında özgün mimarlık ve sanat eserleri üzerine fazla bir bilgi yoktur (Köroğlu, 2012, 148). Bu sebepten dolayı sanat ve mimari açısından Luviler ile Aramiler arasında keskin bir ayırım yapmak ya da Arami ve Luvi işçiliğini birbirinden ayırmak pek fazla mümkün gözükmemektedir (Aro, 2011, 245-246).

Luvi-Arami İlişkilerinde İnanç Etkileşimleri

Luviler ile Batı Sami halklarının kaynaştığını gösteren, Karatepe-Aslantaş'ta ortaya çıkarılan Hiyeroglif Luvice-Fenikece iki dilli yazıt, aynı zamanda dönemin inanç sistemine de ışık tutmaktadır. İki halka birden hitap ettiği anlaşılan Azativata bu yazıtta, Luvi kültü Tarhunt ile Sami kültü Ea'yı eşit konumda göstermektedir:

“Krallar (arasından) herhangi biri erkek (ise) ve erkek adı taşıyorsa, şunu iddia ederse: ‘Azativatas’ın adını kapılardan sileceğim ve kendi adımları nakşedeceğim;’ ya da (eğer) bu kaleye karşı haris davranırsa ve Azativatas’ın diktirdiği bu kapıları kapatırsa (?)... ..Göklerdeki Tarhunt, Göklerin tanrısı Ea...o krallığı ile o adamı yeryüzünden silsin... ” (KARATEPE 1, 331-400: Hawkins (2000, 56-58)).

Luviler ile Aramiler arasındaki inanç etkileşimi ise Tabal bölgesindeki cenaze yazıtları ve tanrı listelerinde görülebilmektedir. Bu cenaze yazıtlarından birisinde, Panuni anısına hazırlanmış bir cenaze kültü teması işlenmiştir. Söz konusu kişi, Luvi kültü Santa ile birlikte yiyip içerken ölmüştür:

“... yatağında yerken (ve) içerken (?)... tanrı Santa tarafından öldü(rüldü)m.” (KULULU 2, 3: (Hawkins, 2000, 488).

Benzer bir temayla Sam'al'daki Aramice yazıtta karşılaşmaktayız. Arami Fırtına tanrısı Hadad için yapılan sunularla bağlantılı olarak şu ifadeler geçmektedir:

“*Panamuwa'nın ruhu seninle (Hadad) birlikte yesin, Panamuwa'nın ruhu seninle (Hadad) birlikte içsin.*” (Donner & Röllig, 1966, 214.17; Suriano, 2018, 163).

Bu tür cenaze yazıtlarından anlaşılacağı üzere bölgede inanç yönünden bir küreselleşme yaşanmıştır (Bardakcı, 2018, 45). Ayrıca Sam'al'daki yazıtta geçen Sam'al kralı Panamuwa'nın ismi daha önce de belirttiğimiz gibi Luvice iken yazıt Aramicedir (Hutter, 2011, 240).

Diğer taraftan Aramiler inanç sistemleri açısından, ortak kültürleri olmadığı için, başka milletlerden etkilenmiştir. Arami inanç sisteminde genel olarak Kuzey Suriye ve Mezopotamya etkisi görülür. Aramiler, söz konusu bölgelerde karşılaştıkları yeni inançları hemen benimsemişlerdir (Köroğlu, 2012, 148). Örneğin Aramiler, Harran bölgesine yerleştiklerinde, burada Ay tanrısı Sin kültü ile karşılaşmışlardır. Nitekim eskiçağda Urfa ve Harran'da ay kültü önemli yer tutmaktaydı (Demirci, 2017, 32). Aramiler de bu kültü benimsemişler ve kendi tanrıları *Šahr* ile özdeşleştirerek *Ši'* olarak kısaltmışlardır (Lipinski, 1994, 174). Eskiçağda Ay kültü, Aramiler gibi göçebe halkların yaşantı biçiminin oluşturduğu bir geleneğin mirası niteliğindedir (Demirci, 2017, 31). MÖ 8. yüzyılın ortalarında Tabal bölgesinde, Kululu, Bulgarmaden, Karaburun gibi birçok yazıtta, Harran'ın Ay tanrısına atıfta bulunmaktadır (Lipinski, 1994, 182; Hutter, 2011, 239). Örnek bir yazıtta şu ifadeler geçmektedir:

“*Tarhunt, Hepat, [Ea], Kubaba, Harranlı Sharruma, Alasuwa, Harmana şehrinde, Harranlı Ay tanrısı, Güneş tanrısı...[...] ev sahibi bu evleri...*” (KULULU 5, 1-3; Hawkins (2000, 485)).

Bu referanslar Anadolu'da Arami kültü Harran'ın Ay tanrısının, Harran'dan 450 km. kadar uzak bölgelerde tapınım gördüğünü göstermektedir (Lipinski, 1994, 182). Hatta Hiyeroglif Luvice yazıtlara göre bu kült, Luvi tanrısı Arma'yı gölgede bırakmıştır (Hutter, 2011, 239).

Bütün bu veriler Luviler ile Aramiler arasındaki ilişkilerin inanç sistemine de yansımalarını göstermektedir. Anlaşıyor ki Tabal, MÖ 1. binyılın başlarında, çeşitli etnik kökenli -Arami, Hurri gibi- insanları bir araya getiren bir kaynaşma noktasıydı (Hutter, 2011, 240-241).

Luviler ile Aramiler arasındaki bu ilişkiler Asurluların bölgeyi ele geçirmesiyle büyük oranda sonlanmıştır. Arami ve Geç Hitit beylikleri, MÖ 8. yüzyılın ortalarından sonra, Asur eyalet sistemi içerisine dahil edilmiştir (Köroğlu, 2012, 148). Yaklaşık olarak MÖ 700 yıllarına doğru ise hiyeroglif

yazı aşamalı olarak gözden kaybolmuştur (Friedrich, 2000, 113).

Sonuç

Luviler ile Aramiler arasında birçok alanda ilişkiler söz konusudur. Aramiler, Geç Hitit beyliklerinin hâkim olduğu bölgeye sızdıklarında buralarda örgütlenmişler; bazı beylikler kurmuşlar ya da Geç Hitit beyliklerini egemenlikleri altına almışlardır. Buralarda ilk zamanlarda genellikle Luvice adlar taşıyan krallar görülmektedir. Aynı zamanda Pattina/Unqi beyliğinde görüldüğü gibi bazı beyliklerin isimleri hem Luvice hem Aramice olarak adlandırılmıştır. Sam'al kralı Kilamuwa da ülkesinde iki halkın olduğundan bahsetmektedir. Bu iki halkın Aramiler ve Luviler olduğu düşünülmektedir. Kilamuwa bir anlamda bu iki halkı dost olarak görmekte; birbirlerini kırmamaları yönünde talimatlar vermektedir. Sam'al'ın son dönemlerindeki krallarının isimleri ise Aramice ile birlikte diğer Sami dillerinden olduğu tespit edilmiştir. İnanç kapsamında ise Tabal'da bulunan Hiye-roglif Luvice yazıtlar, iki halk arasında inanç etkileşimini gözler önüne sermektedir. Öyle ki, Arami kültü olan Harran'ın Ay tanrısına bu yazıtlarda birçok atıf yapılmaktadır. Bu ilişkiler sonucunda bazı bilim insanları bu beyliklerin “tamamen” Aramileştiğini düşünürler. Hatta Geç Hitit beyliklerinden “Arami krallıkları” olarak bahsederler. Ancak bu ifadeler biraz abartılıdır. Nitekim bölgede tamamen Luvi halkından oluşan beylikler olduğu ve Hilakku'da herhangi bir Arami etkisinin bulunmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan, iki halktan birisi ötekileşecekse bu halkın köklü kültüre sahip olan halk olacağı kuşkusuzdur. Zira kültürü olmayan bir halkın, kendi benliği olmadığı için ötekileşmesi de söz konusu değildir. Aramiler de dilleri dışında Mezopotamya kültürü etkisi altında kalmıştır. O zaman, Geç Hitit beylikleri “Aramileşmekten” ziyade “Samileşmiştir” ya da en doğru ifadeyle “küreselleşmiştir” denilebilir.

Kaynaklar

- Albright, W. F. (1951). *Ancient Near Eastern texts relating to the old testament*. JSTOR.
- Aro, S. (2011). “Sanat ve mimari”, *Luviler: Anadolu'nun gizemli halkı* (B. Baysal & Ç. Çıdamlı, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Aro, S. (2018). “MÖ 1200 Öncesi ve sonrasında karkamış” *Luvi uygarlığı: Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din, Luvi kimlikleri* (K. Eresen, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

- Bardakcı, K. (2018). “Antikçağ’da Kayseri-Halep arasındaki yol güzergâhları”. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(8), 40-51.
- Bryce, T. (2011). “Tarih”, *Luviler: Anadolu’nun gizemli halkı* (B. Baysal & Ç. Çıdamlı, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Bryce, T. (2012). *The world of the Neo-Hittite kingdoms: A political and military history*. New York: Oxford University Press.
- Collins, B. J. (2008). *The Hittites and their world*. Atlanta: SBL Press.
- Demirci, K. (2017). *Eski Mezopotamya dinlerine giriş, tanrılar, ritüel, tapınak*. İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Donner, H., & Röllig, W. (1966). *Kanaanäische und aramäische inschriften (kai)* (Vol. 7). Wiesbaden: Otto Harrassowitz. (1966-1969)
- Finegan, J. (1946). *Light from the ancient past: The archeological background of the Hebrew-Christian religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Friedrich, J. (2000). *Kayıp yazılar ve diller* (R. Tekoğlu, Trans.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Galanti, A. (2004). “Türkiye ve Sami dilleri”. *Nüsha*, 4(15), 97-106. (Sadeleştirenler: N. Ceviz ve M. Yıldız)
- Grayson, A. K. (2000). *Assyrian and Babylonian Chronicles* (Vol. 5). Eisenbrauns.
- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of hieroglyphic Luwian inscriptions, inscription of the Iron Age* (*studies in indo-european language and culture 8/1*). Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2011). “Yazılar ve metinler”. *Luviler: Anadolu’nun gizemli halkı* (B. Baysal & Ç. Çıdamlı, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hawkins, J. D. (2018). “Luvilere karşı hititler” *Luvi uygarlığı: Anadolu ve Ege arasında kimlik, kültür, dil ve din, Luvi kimlikleri* (Vol. I; K. Eresen, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Hoffner, H. (1997). *The laws of the Hittites: A critical edition*. Leiden: Brill.
- Hrouda, B. (2016). *Mezopotamya* (Z. Aksu Yılmaz, Trans.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Hutter, M. (2011). “Luvi dininin nitelikleri” *Luviler: Anadolu’nun gizemli halkı* (B. Baysal & Ç. Çıdamlı, Trans.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Köroğlu, K. (2012). *Eski Mezopotamya tarihi: Başlangıcından perslere kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kuhrt, A. (2017). *Eski Çağ’da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)* (Vol. II; D. Şendil, Trans.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lipinski, E. (1994). *Studies in Aramaic inscriptions and onomastics*. Louvain: Peeters.
- Macqueen, J. (2015). *Hititler ve Hitit çağında Anadolu* (E. Davutoğlu, Trans.). Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Melchert, H. C. (2008). “Luvian” *The ancient languages of Asia minor*. New York: Cambridge

University Press.

Memiş, E. (1999). “Asur devletlerinin Anadolu politikası”. In (Vol. 1, p. 65-74). Ankara: Türk Tarih Kurumu. (12-16 Eylül 1994: Kongreye Sunulan Bildiriler)

Suriano, M. J. (2018). *A history of death in the Hebrew Bible*. New York: Oxford University Press.

Van de Mieroop, M. (2018). *Eski Yakındoğu tarihi (MÖ 3000-323)* (S. Gül, Trans.). İstanbul: Homer Kitabevi.

Younger Jr., K. L. (2016). *A political history of the Arameans: From their origins to the end of their polities*. Atlanta: SBL Press.